

Pauwels, L. (2017). Jeugddelinquentie, middelengebruik en de veronderstelde rol van religie. Een kwestie van morele gemeenschappen, ascetische levensstijl of schijneffect?’, *Handboek Politiediensten, losbladige publicatie, aflevering 121 (februari 2017), Wolters Kluwer.*

DRUKPROEFVERSIE!!

Lieven Pauwels¹

1. Inleiding en probleemstelling

Deze bijdrage handelt over de rol van religie bij het begrijpen van individuele verschillen in regelovertrekend gedrag, alcoholgebruik en cannabisgebruik onder jongeren. We hebben aandacht voor religieuze affiliatie, d.w.z. de religieuze stroming waartoe men zich rekent, en de mate waarin men zelf belang hecht aan religie in het dagelijkse leven. Tevens wordt aandacht besteed aan de wijze waarop die invloed zich manifesteert. De rol van religie wordt bekeken vanuit een breder geïntegreerd raamwerk uit de criminologie waarin condities, cognities en emoties centraal staan (Pauwels en Hardyns, 2016). Dit is een verdere uitwerking van de informele controle / leefstijltheorie. Vanuit dit geïntegreerd raamwerk bekeken kan de relatie tussen religie, regelovertreding en middelengebruik zich uiten via effecten op ouderlijke emotionele gehechtheid, ouderlijk toezicht, moraliteit en zelfcontrole, twee belangrijke dimensies van het menselijke moreel kompas. Een onderzoek voeren naar de relatie tussen religie en diverse vormen van regelovertreding is om verschillende redenen interessant. Eeuwenlang geloofden de mensen dat de moraal van God kwam, en dat zonder godsgeloof geen morele samenleving zou kunnen bestaan (Boudry, 2015; Verhofstadt, 2013). Wie niet geloofde, werd in de banvloek geslagen en als ketter beschouwd en kon zeker geen moreel wetsgetrouw burger zijn. Intussen hebben wetenschappelijke inzichten steeds meer feiten onthuld die van een traditioneel godsbeeld niet veel overlaten. Bij elke nieuwe ontdekking van de wetenschap, verdwijnt er een bovennatuurlijke verklaring. Sinds de Verlichting zijn bovennatuurlijke verklaringen voor de moraal en regelovertreding vervangen door wetenschappelijke theorieën. Het is ons in deze bijdrage niet te doen om de relatie tussen religie en wetenschap te bespreken. Evenmin willen we moraliserende uitspraken doen over het nut van religie in iemands persoonlijk leven. Net als Etienne Vermeersch (2016) denken we dat iedereen daarin een eigen keuze moet maken en dat we respect dienen te hebben voor

¹ Prof. Dr. Lieven Pauwels is directeur van de onderzoeksgroep IRCP binnen de vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht (UGent).

die keuze. Wel willen we op basis van empirisch onderzoek nagaan of er inderdaad heilzame sporen terug te vinden zijn van geloof en dit met betrekking tot diverse vormen van regelovertrekend gedrag, algemene jeugddelinquentie en enkele vormen van middelengebruik met name het gebruik van alcohol, binge drinking en gebruik van hasj (cannabis).

De huidige aanslagen tonen een overwegend sombere kant van religie, die we, als we eerlijk zijn ook moeten erkennen. Of religie mensen kan aanzetten tot politiek en religieus geweld is een vraag die nog veel meer onderzoek behoeft en in deze studie niet aan bod komt. Naar aanleiding van de huidige golf van islamitisch extremisme is de vraag naar de rol van religie bij regelovertreding in meer algemene zin aangewakkerd en is een discussie begonnen waarbij voor- en tegenstanders zich (soms en vooral in de publieke opinie) nogal ongenueanceerd hebben geuit. Aangezien ik zeer sterk de mening ben toegedaan dat een debat ook moet gevoerd worden op basis van empirisch onderzoek, is deze studie ontstaan. Draagt geloof de kiemen van delinquentie in zich? Is religie een bron van moraal? In deze studie gaan we dit na voor regelovertrekend gedrag onder jongeren en maken we daarbij gebruik van de Belgische data van de ISRD-3, de derde golf van de Internationale Zelfrapportagestudie, waarover later meer.

Religie wordt in deze studie gedefinieerd als *“georganiseerd systeem van geloof, handelingen en rituelen die ervoor gemaakt zijn om dichtbij het heilige te komen”* (Moreira-Almeida et al., 2006). De twee domeinen van religie die in deze studie aan bod komen zijn de religieuze affiliatie waartoe men behoort en het subjectieve belang van religie in iemands leven. Er is de afgelopen decennia sprake van een golf van secularisering in het Westen (Boutellier, 2015; Verhofstadt, 2013). Steeds minder jongeren horen bij een kerk of een levensbeschouwelijke groepering. Een in 2008 uitgevoerde studie van het Centraal Bureau voor Statistiek in Nederland toonde aan dat sinds 1997 het aantal jongeren tussen 12 en 25 jaar dat zich religieus of kerkelijk noemt, met zes procent is afgenomen. Het kerkbezoek onder jongeren in die leeftijdscategorie is eveneens laag. Ongeveer een op de zeven Nederlandse jongeren bezoekt minstens een keer per maand een kerk of een andere religieuze bijeenkomst (Kliwer & Murrelle, 2007). Voorstanders van religie, soms religieuze apologeten genoemd, vinden deze daling verontrustend. Religie zou immers adolescenten helpen omgaan met tegenslagen en stress (Kovacs, Pika & Fitzpatrick, 2011). Tegenslagen en stress vertalen zich soms in regelovertreding en middelengebruik, en hiermee is ineens een andere verklaring gegeven voor heilzame effecten van religie. Religieuze jongeren zouden zichzelf door hun geloof en

dito kerkbezoek bestempelen als ‘emotioneel stabiel dan leeftijdsgenoten’ (Galen en Kloet, 2010). Het is maar de vraag of deze bevinding ook geldt voor moraliteit en regelovertreding.

Uit de wetenschappelijke literatuur, die behoorlijk divers is, kunnen verschillende veronderstellingen gedistilleerd worden. Volgens een van de peetvaders van de sociologie, Emile Durkheim had religie een heilzame functie, met name het brengt mensen tezamen en zorgt voor een vorm van solidariteit (die zich weliswaar vaak tot de eigen groep beperkt). We zullen dit de **“morele gemeenschapshypothese”** noemen met betrekking tot religie en regelovertreding (Welch, TittlePetee, T.,1991). Volgens deze hypothese schept religie een band tussen het individu en de religieuze gemeenschap en zorgt deze bron van cohesie voor wetsgetrouw gedrag. De morele gemeenschapshypothese bleek zeer nuttig als antwoord op de vraag waarom de subjectieve evaluatie van de individuele sociale band met religie niet overall hetzelfde effect heeft (Stark, 1996). Het effect blijkt afhankelijk van kenmerken van de religieuze gemeenschap zelf.² Sommige religies kunnen beschikken over zeer geëngageerde beoefenaren en leiders, terwijl andere religieuze gemeenschappen daar in mindere mate over beschikken. Dat sociale cohesie wetsgetrouw gedrag kan bevorderen, is uitvoerig gedocumenteerd, maar het is maar de vraag of religie anno 2016 in België de motor of drijvende kracht is achter het ontstaan van hechte morele gemeenschappen. Lang niet iedereen geloofde in de morele gemeenschapshypothese. Een andere interessante hypothese die uit de literatuur naar voor is gekomen, is de **“ascetische leefstijlhypothese”** (Cochran, 1988). Volgens deze hypothese leidt religie tot conformiteit (aan de religieuze regels die de religie voorschrijft). Uit deze hypothese kunnen we afleiden dat er een negatief verband zou moeten bestaan tussen bepaalde vormen van regelovertreding, met name diegene die indruisen tegen de ascetische voorschriften in religies, vooral met betrekking tot alcoholgebruik en druggebruik. Merk op dat de ascetische leefstijlhypothese een bijzonder geval is van de meer algemeen gekende leefstijltheorieën (Pauwels en Svensson, 2013). Leefstijlen hebben niet noodzakelijk een negatief verband met regelovertreding. Het hangt er immers van af welke leefstijl de religieuze overtuiging propageert. Daarom stelde Cochran (1988) voor een onderscheid te maken tussen ascetische deviantie en seculiere deviantie. Tot slot is er de hypothese van de storende variabele (**confounder hypothese**), die stelt dat het verband bestaat omdat niet gecontroleerd wordt voor een ander kenmerk.

² Stark vond in zijn Amerikaanse studie dat studies langs de westkust allemaal nuleffecten lieten zien, terwijl dat in andere delen van het land niet zo was. Dat bleek samen te hangen met de organisatie van de religieuze gemeenschappen.

De structuur van deze bijdrage is als volgt. Eerst beschrijven we kort de religieuze affiliatie en mate waarin de jongeren in het onderzoek religie als belangrijk ervaren en beschrijven we kort de mate waarin regelovertreding en middelengebruik voorkomen in de steekproef. Daarna behandelen we de verklarende onderzoeksvragen die ons een antwoord moeten geven op de vraag of we empirische ondersteuning vinden voor de morele gemeenschapshypothese, de ascetische leefstijlhypothese of de confounder hypothese.

2. Onderzoeksvragen

De beschrijvende onderzoeksvragen luiden als volgt:

- Hoeveel procent van de jongeren affilieert zich met een openbaringsgodsdienst? Zijn er verschillen tussen Belgische en niet-Belgische jongeren?
- Hoeveel procent van de jongeren vindt dat religie een belangrijke plaats inneemt in het persoonlijk leven van de jongere?
- Hoeveel procent van de jongeren rapporteert delinquentie en middelengebruik en is er een bivariate samenhang met religie?

De verklarende onderzoeksvragen luiden als volgt:

- Is er een statistisch effect van religieuze affiliatie en subjectieve belangrijkheid van geloof op de mate van zelf-gerapporteerde delinquentie, en zelf-gerapporteerd middelengebruik?
- Is er een statistisch effect van religieuze affiliatie en subjectieve belangrijkheid van geloof op causale mechanismen die sterk gerelateerd zijn aan regelovertreding zoals de moraal, de mate waarin men in staat is om temptatie en provocatie te weerstaan, ouderlijk toezicht en de ouderlijke gehechtheid?

3. Empirisch onderzoek naar de relatie tussen regelovertreding en religie

Het dient gezegd, veel criminologische theorieën zijn niet zo *expliciet spraakzaam* wanneer het gaat over de relatie tussen religie en regelovertredend gedrag. Toch kunnen we vanuit verschillende grote theoretische perspectieven wel een aantal verwachtingen neerschrijven. De theoretische stroming, die het meest voor de hand ligt, is de sociale bindingstheorie van Hirschi (1969). Vanuit deze theorie kan religie beschouwd worden als een vorm van binding,

waarbij diegene die zich inschakelt in de religieuze gemeenschap een aantal waarden- en normenpatronen meekrijgt, inclusief de voorschriften die in de heilige Schriften staan. Bindingstheorieën veronderstellen het bestaan van een morele gemeenschap, waarbij de leden ervan zich onthouden van regelovertrekend gedrag. Vanuit het bindingenperspectief schept de religieuze band een psychologische rem op het plegen van delicten. Nye (1958) was een van de grondleggers van de sociale bindingstheorie en hij wees als een van de eerste op de mogelijke rol van angst voor straffen in het hiernamaals, die een stok achter de deur vormen om individuen in het gareel te houden. Men kan zich de vraag stellen in welke mate dit nog opgaat in een seculiere samenleving, die sinds de jaren 1950 een langzame maar zekere ontkerkelijkheid heeft meegemaakt (Hooghe, Quintellier en Reeskens, 2016). Een ander argument is dat religie helpt bij het vorm geven aan het menselijke morele kompas, i.e. morele cognities en emoties en het vermogen om temptatie en provocatie te weerstaan (zelfcontrole). Deze veronderstellingen zijn te begrijpen vanuit de morele gemeenschapshypothese, waarbij de leden van de religieuze gemeenschap leven volgens het morele gebodensstelsel uit de heilige Schriften (zoals de Bijbel en de Koran). Precies omdat criminaliteit op verschillende plaatsen in religieuze teksten wordt afgeraden maar op andere plaatsen dan weer wordt goedgekeurd, is het laatste woord hierover nog niet gezegd. Onderzoek heeft eerder al aangetoond dat er zowel in de Bijbel als in de Koran zowel vredevolle als haatboodschappen kunnen worden teruggevonden en dat het er dus op neer komt deze teksten te interpreteren in een historische context, veeleer dan als een letterlijke weergave van het woord van een godheid. Vanuit sociale leertheorieën (Cochran en Akers, 1989) verwachten we eveneens een delinquentieremmend effect, ten minste voor zo ver de regels die de religie voorschrijven delinquentie afraden en bestraffen en conventioneel gedrag belonen. Precies daarom is het zo interessant om in dit onderzoek een onderscheid te maken tussen middelengebruik en algemene regelovertrekking.

De wellicht meest aangehaalde klassieke studie met de veelzeggende titel *“Hellfire and delinquency”* door de gekende Amerikaanse criminologen Hirschi en Stark (1969) besloot dat er weinig of geen verband is tussen religiositeit en criminaliteit, op basis van een grootschalig survey-onderzoek onder enkele duizenden adolescenten. Hirschi en Stark kwamen tot de intussen historische vaststelling dat eerdere besluiten over het heilzame effect van religie te voorbarig waren omdat het effect te klein was om van een echt belangrijke invloed te kunnen spreken. Het onderzoek stimuleerde wel talrijke latere onderzoeken over dit onderwerp. Sommige van de follow-up onderzoeken leken de onderzoeken van Hirschi en Stark's

oorspronkelijke bevindingen te repliceren. Maar latere meer verfijnde studies spraken die conclusies dan weer tegen en toonden kleine doch significante delinquentiewerende effecten en dit voor verschillende vormen van regelovertreding, van eigendomsdelicten tot middelengebruik (Johnson, Jang, Larson, De Li, S., 2001; Johnson, De Li, Larson, McCullough, 2000).

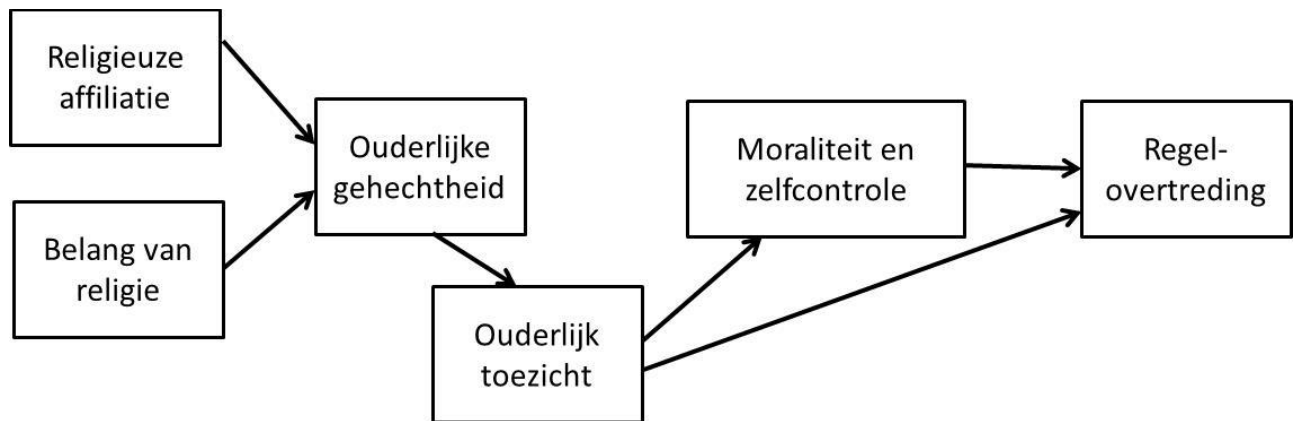
Religie kan op verschillende wijzen van invloed zijn op het middelengebruik van adolescenten, doordat het meehelpt aan het ontwikkelen van negatieve attitudes ten opzichte van alcoholgebruik (Bartowski, J. P., Xu, X. & Levin, M. L., 2008; Miller, Davies, & Greenwald, 2000; Van der Meer Sanchez, Oliveira, & Nappo, 2008). Wanneer adolescenten religieuze voorschriften hanteren zullen ze minder snel geneigd zijn om alcohol te consumeren, aangezien gebruik ervan de religieuze regels kan overschrijden. Deze negatieve attitudes voorspellen in studies inderdaad lagere niveaus van alcoholgebruik (Johnson, Sheets & Kristeller, 2008; Francis 1997). Religie kan ook een hogere mate van zelfcontrole bewerkstelligen, waardoor het individu beter bestand is tegen de verleidingen van alcohol. Deze redenering geldt niet enkel voor de Christelijke leer maar ook binnen de Islam vinden we dergelijke voorschriften in de Koran die zeggen dat het gebruik van alcohol “haram” (verboden) is. De Islam is strenger tegenover alcoholgebruik dan het Christendom, denk maar aan het feit dat in vele Islamitische landen alcohol verboden is of veel minder toegankelijk is. Dat geldt in hoofdzaak voor landen waar strengere varianten van de Islam gelden, zoals het wahhabistische Saudi-Arabië. Wallace, Yamaguchi, Bachman, O'Malley, Schulenberg en Johnston (2007) deden onderzoek naar de relatie tussen religie en het gebruik van alcohol onder Amerikaanse adolescenten. In hun grootschalige studie werd gekeken naar de frequentie van alcoholgebruik van het afgelopen jaar en of de adolescenten wel of niet religieus waren. Na het uitvoeren van een regressieanalyse over de verkregen data werd gevonden dat gelovige respondenten minder alcohol gebruiken dan niet gelovige adolescenten. Dit onderzoek is echter uitgevoerd in de Verenigde Staten en het is de vraag in hoeverre de resultaten veralgemeenbaar zijn. Vermeldenswaardig is het onderzoek van Ghandour, Karam en Maalouf (2009) die onderzoek deden naar het verband tussen religie en alcoholgebruik bij adolescenten in het Midden-Oosten. Er werd aan 1837 Libanese studenten van verschillende religies een vragenlijst over alcoholgebruik voorgelegd en tevens dienden de adolescenten aan te geven wat hun mate van religiositeit was. Uit hun studie bleek dat het gebrek aan religieuze affiliatie een goede predictor was voor binge drinking bij adolescenten. De resultaten bleven overeind in de verschillende religieuze groepen en de sterkte van het

effect was heel gelijkaardig. Ook in deze setting bleek religieuze affiliatie een remmende factor te zijn. De resultaten van deze studie zijn in overeenkomst met een eerdere studie van Schulenberg en Johnston (2007).

Het lijkt onbegonnen werk om het globale effect van religie correct in te schatten. Dat heeft deels met de operationalisering te maken: niet alle studies maken het onderscheid tussen objectieve componenten zoals het behoren tot een religieuze groep (affiliatie) en de subjectieve componenten zoals persoonlijke belangrijkheid van religie in iemands leven. Daarnaast is er ook de institutionele dimensie (het bijwonen van erediensten). Kortom, religie is een multidimensioneel concept, net zoals regelovertreding. Een groot probleem is dat het meeste criminologische en psychologische onderzoek naar de relatie jeugddelinquentie en religie is gebaseerd op beperkte operationalisering van religie (kerkbezoek) en een beperkt aantal vormen van regelovertredend gedrag, in hoofdzaak ascetische deviantie met name middelengebruik (en dan in hoofdzaak alcoholgebruik, binge drinking en cannabisgebruik).

Wie geïnteresseerd is in een echt grondige systematische literatuurstudie, raden we het overzichtswerk aan van Jang en Johnson (2012). Zij namen 270 studies onder de loep en komen tot enkele interessante vaststellingen, met name dat het merendeel (90%) van de door hen onderzochte studies een remmend effect vindt en dat hoe gesofisticeerder de studie is, hoe duidelijker het verband is. Oude studies, die genoeg namen met te algemene operationalisering hebben bijvoorbeeld een grotere kans om een “nuleffect” te laten zien dan recentere studies die onderscheid maken tussen het persoonlijke belang dat religie in iemands leven speelt, de religieuze affiliatie, kerkbezoek, het uitoefenen van religieuze praktijken enz. De plaats ontbreekt ons om hier deze meta-analyse in detail te bespreken maar we onthouden dat talrijke factoren (de steekproefkwaliteit, de metingen, maar bovenal ook de uitkomstvariabele) de relatie tussen regelovertreding en religie beïnvloeden. Biddle (2013) was in staat om op een vernieuwende manier de relatie tussen religie en regelovertreding te bekijken via het gebruik van longitudinale data en meerdere verschillende subjectieve componenten. Deze studie gebruikt meerdere aspecten van religie (niet enkel het institutionele element kerkbezoek), maar kijkt ook naar de “*faith-factor*”, i.e. of men de religie praktiseert of niet. We moeten onthouden dat deze studie precies aantoont wat eerder werd gezegd, met name dat verschillende dimensies verschillende effecten hebben. Het is dan ook belangrijk om dit in het achterhoofd te houden bij de interpretatie van de resultaten van deze studie.

Figuur: een geïntegreerd raamwerk om de relatie tussen religie en regelovertreding te bestuderen (vereenvoudigd conceptueel model)

Zoals al aangekondigd vertrekken we in deze studie van een algemeen model waarbinnen we religie een plaats geven. Het model wordt voorgesteld aan de hand van een klassiek pijltjesdiagram en is voor alle duidelijkheid een vereenvoudiging van de realiteit. Het dient enkel om de vermeende link tussen religie en regelovertredend gedrag te onderzoeken en laat ons toe de “religieuze gemeenschapshypothese”, de “ascetische leefstijlhypothese” en de “confounder-hypothese” te onderzoeken. We hanteren een algemeen model omdat de literatuur suggereert dat een deel van de causale keten overlapt, met name de intermediaire processen van socialisatie (Oetting, Donnermeyer, 1998; Oetting, Deffenbacher & Donnermeyer, 1998).

De pijlen verwijzen naar veronderstelde causale verbanden maar in de praktijk leiden zij enkel tot statistische associaties, die geen hard bewijs vormen voor causale verbanden. Echter, zoals steeds vertrekken we van de idee dat hoewel statistische relaties geen hard bewijs vormen voor causale relaties, we wel kunnen verwachten dat de statistische relatie bestaat als de hypothese klopt. Hierbij nemen we de hulphypothese aan dat we met de bestaande data en operationalisering in staat zijn een antwoord te geven op de onderzoeksvragen. We mogen er van uit gaan dat, als religie een effect heeft op regelovertreding, dit effect in hoofdzaak een indirect effect moet zijn. Dit kan niet anders, immers, religie moet inwerken op mechanismen die regelovertreding daadwerkelijk kunnen bewerkstelligen. Dit wil zeggen dat er invloed

moet zijn op factoren die het perceptie-keuzep proces beïnvloeden (Wikström et al. 2012; Pauwels, 2016). De mechanismen waarlangs religie regelovertreding beïnvloedt in deze studie zijn dan in hoofdzaak cohesiebevorderende mechanismen (bindingen zoals ouderlijke gehechtheid en ouderlijk toezicht) en het moreel kompas (moraliteit en zelfcontrole).

4. Data en methode

Het verband tussen religie en regelovertreding wordt onderzocht op basis van de ISRD (International Self-Report Study of Delinquency) data. Dit is één van de oudste grootschalige cross-nationale studies met betrekking tot jeugddelinquentie met een expliciet vergelijkend design en methodologie (Junger-Tas et al., 2012). Wij maken gebruik van de gegevens van de derde dataverzamelingsronde van de ISRD. Het ISRD-protocol stelt bij voorkeur een steekproeftrekking voor op basis van steden in 3 *subsamples*, namelijk metropolen, medium-grote en kleinere landelijke steden. Als selectiecriteria wordt de grootte, de verstedelijkingsgraad, de demografie en economie van een stad gehanteerd. Vervolgens wordt er binnen de geselecteerde steden een lijst opgemaakt van secundaire scholen volgens schooltype (algemeen vormend, technisch) en graad (7de, 8ste en 9de graad). De finale steekproeftrekking omvat aselekt geselecteerde klassen. De survey wordt voorgelegd aan alle leerlingen aanwezig in de klas. Per land worden ongeveer 2100 respondenten bereikt (Haen-Marshall & Enzmann, 2012). Zelfrapportage studies lenen zich goed voor theoretotoetsend onderzoek naar (jeugd)delinquentie. De Belgische ISRD-3 in Vlaanderen werd afgenomen door Lieven Pauwels (UGent), Nicole Vettenburg (UGent) en Stefaan Pleysier (KUL). In Wallonië werd de Franstalige afname geleid door Claire Gavray (ULiège).

In totaal namen er 4758 respondenten deel aan de Belgische afname van ISRD-3. De respondenten zijn afkomstig uit Wallonië (1945 respondenten) en Vlaanderen (2813 respondenten). Conform het ISRD-protocol heeft België geopteerd voor een steekproef in 4 steden: 2 grote- en 2 middelgrote steden in Vlaanderen en Wallonië. In Vlaanderen is gekozen voor Gent (n= 1609) als grote stad en Aalst (n=1204) als middelgrote, in Wallonië respectievelijk voor Luik (n=1364) en Verviers (n=581). Meer informatie kan bekomen worden in de technische rapporten (Pauwels, Vettenburg en Pleysier, 2015; Gavray, 2014) Deze steden vertonen gelijkaardige karakteristieken naar bevolkingsaantal en socio-demografische kenmerken. Binnen de geselecteerde steden werd een lijst opgemaakt van secundaire scholen volgens schooltype en graad. Dit komt overeen met de leeftijdsgroepen 12-16 jaar. Het schoolniveau van de leerlingen varieert. In de eerste 2 leerjaren wordt een

onderscheid gemaakt tussen het A-type (algemeen vormend) en het B-type (technisch en beroepsgericht). In het derde en vierde jaar wordt er verder gespecificeerd naar algemeen vormend, technisch-, beroeps- en artistiek gericht onderwijs. Voor het testen van de vragenlijst werd in 2012 al een pre-test gedaan. Voor Vlaanderen werd in Gent en Aalst een lijst van secundaire scholen opgesteld en werd een steekproef getrokken. De finale steekproeftrekking zijn aselekt geselecteerde klassen, dit zijn de eerste eenheden. In totaal zijn er in België 66 scholen geselecteerd met 195 klassen. In de Vlaamse steekproef zijn dit 30 scholen en 195 klassen en in de Waalse steekproef 36 scholen en 121 klassen. Aan de ouders van de leerlingen uit de geselecteerde klassen werd een brief gestuurd met informatie over het onderzoek waarbij de ouders de mogelijkheid kregen expliciet aan te geven wanneer zij geen toestemming verleenden om hun kind deel te laten nemen aan de enquête. Werd toestemming echter niet uitdrukkelijk geweigerd (*“passive informed consent”*), dan werden alle kinderen aanwezig in de klas bevraagd via *paper & pencil*-methode. De leerlingen vulden zelf de enquête in, in aanwezigheid van de onderzoekers en in afwezigheid van de leerkracht. Dit resulteerde uiteindelijk in een effectieve steekproefomvang van 4758 adolescenten respondenten. De afname van de enquêtes vond plaats van september 2013 tot januari 2014 en zijn afgenomen door minimaal twee enquêteurs, vaak academische medewerkers van de organiserende universiteiten. De afnames duurden ongeveer 1 klas-uur of 50 minuten. Afsluitend kan opgemerkt worden dat clustersteekproeven van klassen in scholen als nadeel hebben dat dit kan leiden naar uitval op schoolniveau en dat dit gevolgen kan hebben voor de representativiteit van de steekproef. Het ISRD-Steering Committee ontwikkelde een meetinstrument waarvan de betrouwbaarheid en de geldigheid in voorgaand zelfrapportage-onderzoek is gedocumenteerd (vb. National Youth Survey (Elliott et al., 1985)). De vragenlijst bevat een ‘standaard’-module aangevuld met bijkomende vragen om tegemoet te komen aan nationale onderzoeksinteresses (Haen & Enzmann, 2012).

Tabel 1: achtergrondkenmerken van de Belgische steekproef ISRD-3

Achtergrondkenmerken	Geldig procent (absoluut aantal tussen haakjes)
Geslacht	
Jongens	50,1% (2375)
Meisjes	49,9% (2370)

Leeftijdsgroepen	
12j of jonger	16,4% (759)
13-14 jaar	43,7% (2019)
15-16 jaar	34% (1573)
17jaar of ouder	5,9% (271)
Immigratieachtergrond	
Belg	59,1% (2796)
Niet-Belg	40,9% (1933)
Gezinsstructuur	
Woont bij beide ouders	72,2% (3192)
Woont bij een ouder	27,8% (1228)
Steekproefafname	
Gent	33,8% (1609)
Luik	28,7% (1364)
Aalst	25,3% (1204)
Verviers	12,2% (581)
Schooltype	
A-stroom en ASO	61,7% (2938)
B-stroom en TBK	38,3% (1820)

De totale effectieve Belgische

steekproefomvang ISRD-3-survey bedraagt 4758 respondenten: 50.1% jongens en 49.9% meisjes. 16.4% van de ondervraagde adolescenten is 12jaar of jonger, 43.7% is 13 of 14 jaar oud. 60.1% van de respondenten zijn 14jaar of jonger. 39.9% is ouder dan 14 jaar. Opmerkelijk is dat 5.9% van de respondenten 17 jaar of ouder is. 59.1% van de respondenten is Belg, dit wil zeggen dat beide ouders geboren zijn in België. 40.9% heeft minstens één ouder met een andere immigratie-achtergrond. Dit betekent dat we te maken hebben met een oververtegenwoordiging van jongeren uit een gezin met een andere immigratie-achtergrond, maar dit typeert stedelijke omgevingen. Het merendeel van de ondervraagde jongeren (72.2%) groeit op in een twee-ouder gezin. In bijna 1 op de 3 gezinnen (27.8%) gebeurt de opvoeding door één ouder (of nog een andere situatie). Ongeveer 1/3 van de respondenten gaat naar school in één van grote steden: 33.8% in Gent (Vlaanderen) en 28.7% in Luik (Wallonië). In Aalst (Vlaanderen) werden 1204 schoolgaande jongeren (25.3%) bevraagd, in Verviers (Wallonië) werden er 581 respondenten bevraagd, het laagste aantal van de steekproef (12.2%). 2938 respondenten (61.7%) volgen algemeen vormend onderwijs (A-stroom en ASO) en 38.3% van de scholieren een technisch gerichte opleiding (B-stroom en TBK).

5. Operationalisering van de centrale begrippen

Religieuze affiliatie werd gemeten door te vragen aan de respondent tot welke religie hij zich rekende. De antwoordcategorieën waren Christelijk katholiek, Christelijk protestants, Islam (Soennitische en Sjiitische stroming), Jodendom, geen affiliatie. De steekproef genereerde op enkele spreekwoordelijke uitzonderingen Katholieke christenen, Islamitische jongeren die zich tot de soennitische Islam rekenden en jongeren die zich niet tot een specifieke religieuze affiliatie rekenden. De spreekwoordelijke uitzonderingen werden niet afzonderlijk meegenomen in de analyse. Het betrof een heel klein aantal protestantse jongeren en sjiitische moslims. Ze werden eenvoudigweg uit de analyse verwijderd omdat hun aantallen te beperkt waren om iets zinvol over te zeggen. *Het belang van religie (subjectieve component)* werd gemeten door jongeren te vragen op een zevenpuntschaal hoe belangrijk religie voor hen is. *Geslacht*: meisjes worden gecodeerd als *nul* en jongens worden gecodeerd als *één*. *Leeftijd*: de respondenten worden onderverdeeld in 4 *leeftijdscategorieën* (12jaar of jonger, 13-14jaar, 15-16jaar en 17jaar of ouder). *Immigratie-achtergrond* wordt gemeten door respondenten te vragen in welk land de (biologische) vader of (biologische) moeder is geboren. Immigrant-zijn verwijst dan naar de situatie waarin minstens één van de ouders niet in België is geboren. Belg-zijn verwijst naar respondenten van wie de beide ouders in België zijn geboren. De variabele is dichotoom ($0 = \text{immigrant}$, $1 = \text{Belg}$). *Ouderlijke gehechtheid* wordt geoperationaliseerd door een gesommeerde likertschaal van 4 items: “*Ik kom goed overeen met mijn vader (stiefvader)*”, “*Ik kom goed overeen met mijn moeder (stiefmoeder)*”, “*Ik krijg gemakkelijk emotionele steun en zorg van mijn ouders*”, “*Ik zou me erg slecht voelen als ik mijn ouders zou teleurstellen*”. De items worden gemeten op een vijfpuntschaal. Hoge scores refereren naar een lage waardering van de sociale band met de ouders (Cronbach’s Alfa = 0.70).

Ouderlijk toezicht werd gemeten als de mate waarin de ouders weten waar de jongere is als hij/zij uitgaat, met wie en wat hij/zij doet. De items hierbij zijn : “*Mijn ouders weten waar ik ben als ik wegga*”, “*Mijn ouders weten wat ik doe als ik wegga*”, “*Mijn ouders weten bij welke vrienden ik ben als ik wegga*”. De antwoordmogelijkheden variëren op vijfpuntschaal van ‘nooit’ tot ‘bijna altijd’. Hoge scores op deze schaal verwijzen naar een hoge mate van ouderlijk toezicht (Cronbach’s Alfa=0.77).

Zelf-gerapporteerde regelovertrading werd gemeten op basis van een laatstejaarsfrequentieschaal van een aantal geselecteerde delict-items. De volgende items werden gebruikt: “*iets getekend op een muur, trein, metro of bus (graffiti)?*”, “*Iets met opzet beschadigd, zoals een bushokje, een raam, een auto of een zitplaats in bus of trein*”, - “*Iets uit*

een winkel of warenhuis gestolen”, “Ergens(in een gebouw) ingebroken om iets te stelen”, “een fiets gestolen, “een motorfiets of auto gestolen”, “Iets van of uit een auto gestolen”, “een wapen gebruikt, geweld of bedreigd met geweld om geld of iets anders te verkrijgen van iemand”, “iets gestolen van iemand zonder geweld of bedreiging”, “een wapen gedragen, zoals een stok, mes (geen zakmes), vuurwapen, ketting of iets gelijkaardigs”, “deelgenomen aan een groepsgevecht op een plein, op straat of andere publieke plaats”, “iemand zo erg in elkaar geslagen of verwond met een stok of mes zodat die persoon gewond was”, “Illegaal muziek of films gedownload van het internet”, “drugs verkocht of iemand geholpen om drugs te verkopen”, “met opzet een dier verwond”. Er werden ooit-frequenties en laatste jaar-frequenties gemeten.

Cognitieve moraliteit (opvattingen over wat iemand verkeerd of niet verkeerd vindt) werd gemeten aan de hand van een 8-item Likertschaal. Er werd gepeild naar de houding van de respondent ten aanzien van volgende items: “Liegen, ongehoorzaam zijn of volwassenen zoals ouders en leerkrachten tegenspreken”, “Bewust iemand beledigen omwille van diens religie, huidskleur of etnische afkomst”, “Met opzet eigendom die jou niet toebehoort kapot maken of beschadigen”, “Illegaal downloaden van films of muziek via het internet”, “Iets kleins stelen uit een winkel zoals een chocoladereep”, “Inbreken in een gebouw om iets te stelen”, “Iemand slaan met de bedoeling die te verwonden”, “Een wapen of geweld gebruiken om geld of andere zaken te verkrijgen”. De respondenten werd op een vierpuntenschaal (helemaal verkeerd tot helemaal niet verkeerd) steeds gevraagd “hoe verkeerd het volgens jou is dat iemand van jouw leeftijd dit doet”?. Hoge waarden op deze schaal verwijzen naar hoge mate van deviante waarden en normen bij de respondent of een lage moraliteit (Cronbach’s Alfa=0.77).

Geanticiperde schaamte: Aan respondenten wordt gevraagd of hij/zij zich beschaamd zou voelen ten opzichte van significante anderen (vrienden, leerkracht en ouders) indien hij/zij zou betrappt worden bij het plegen van een delict. Het volstaat dat het individu anticipeert op gevoelens van schaamte. Aan respondenten werden drie situaties voorgelegd die schaamtevol kunnen zijn: Stel je voor dat je betrappt werd op winkeldiefstal. Zou je je schamen als: “Je beste vriend hierachter kwam”, “Je leerkracht hierachter kwam”, “Je ouders hierachter kwamen”. Stel je voor dat je betrappt werd op het moment dat je iemand anders lichamelijk pijn deed; zou je je schamen als “Je beste vriend hierachter kwam”, “Je leerkracht hierachter kwam”, “je ouders hierachter kwamen”. Stel je voor dat je door de politie werd gearresteerd omwille van een misdrijf. Zou je je schamen als “Je beste vriend hierachter

kwam”, “*Je leerkracht hierachter kwam*”, “*Je ouders hierachter kwamen*”. De vragen werden gesteld op een driepuntenschaal: ‘*nee, helemaal niet*’, ‘*ja, een beetje*’, ‘*ja, heel erg*’. Er worden drie schalen geconstrueerd die geanticiperde schaamte meten: *geanticiperde schaamte voor leeftijdsgenoten* (Cronbach’s Alfa: 0.81), *geanticiperde schaamte voor leerkrachten* (Cronbach’s Alfa: 0.84) en *geanticiperde schaamte voor de ouders* (Cronbach’s Alfa: 0.75). Hoge waarden op deze schalen verwijzen naar een hoge mate van geanticiperde gevoelens van schaamte. *Geanticiperde schaamte* is een gesommeerde schaal van de hierboven vernoemde subschalen.

Het vermogen tot uitoefening van zelfcontrole wordt in deze studie geïnterpreteerd als het vermogen om temptatie en provocatie te kunnen weerstaan. Lange tijd dachten een aantal invloedrijke criminologen dat dit een stabiel kenmerk was dat rond de leeftijd van acht tot tien jaar werd verworven en niet meer veranderde. Dit foute denkbild blijft hardnekkig bestaan, ondanks het toenemend aantal studies dat aantoont dat dit vermogen weliswaar een relatief stabiel veranderlijk karakter kent, en zeker niet gevormd is op die jonge leeftijd. We gebruiken het begrip zelfcontrole dus met in het achterhoofd het feit dat het niet gaat om een levenslange onveranderlijke persoonlijkheidstrekk. We zullen voor de eenvoud wel verderop steeds spreken over zelfcontrole. Het begrip werd gemeten door gebruik te maken van een verkorte versie van de klassieke Grasmick et al.(1993) schaal. De betrouwbaarheid en geldigheid van deze meting wordt in verschillende studies empirisch ondersteund (Haen Marshall & Enzmann, 2012). De twee bevroegde dimensies zijn: gebrekkige *impulscontrole en sensatiezoekend gedrag (thrill-seeking)*. Gebrekkige impulscontrole werd gemeten met de volgende uitspraken: “*Ik handel onmiddellijk zonder hier verder over na te denken*”, “*Ik doe wat ik op dit moment leuk vind, zelfs als het ten koste gaat van wat ik later wil bereiken*”, “*Ik ben meer met mijn leven op korte termijn dan op lange termijn*”. Sensatiezoekend gedrag werd gemeten aan de hand van volgende items “*Ik vind het leuk om af en toe dingen te doen die gevaarlijk/spannend kunnen zijn*”, “*soms neem ik risico’s voor de lol*”, “*Spanning en avontuur zijn belangrijker voor me dan veiligheid*” (dimensie: thrill-seeking). Hoe hoger de individuele score op de schaal, hoe lager de mogelijkheid om temptatie en provocatie te weerstaan van de respondent. De schaal ‘lage zelfcontrole’ is de gesommeerde risico-schaal van de 2 sub-schalen. Hoge waarden op deze schaal verwijzen naar een hoge mate van lage zelfcontrole. (Cronbach’s Alfa: 0.68 voor impulsiviteit, Cronbach’s Alfa: 0.81 voor thrill-seeking). Nu we de schalen hebben beschreven, gaan we nader in op de resultaten.

6. Analysemethoden

Om de beschrijvende analyses uit te voeren wordt gebruik gemaakt kruistabellen, waarop eenvoudige chi-kwadraat toetsen en variantieanalyses (vergelijkingen van gemiddelde scores) worden uitgevoerd. De beschrijvende resultaten zijn vooral informatief bedoeld. Ze geven een indicatie. Aangezien het hier niet om een nationaal representatieve steekproef gaat (zoals de Nederlandse WODC-jeugdmonitor), manen we aan tot voorzichtigheid.

Voor wat betreft de verklarende analyses worden verschillende regressieanalyses gebruikt. Negatief-binomiale regressiemodellen worden gebruikt voor de beantwoording van de onderzoeksvraag waar de variatieschaal van regelovertrekend gedrag de afhankelijke variabele is. Deze keuze wordt verantwoord door het feit dat de afhankelijke variabele (de variatieschaal voor regelovertrekend gedrag) een telvariable is, i.e. enkel uit positieve natuurlijke getallen bestaat. Bovendien zijn vele andere regressievoorwaarden meestal geschonden waardoor het strikt genomen beter is om deze methode te hanteren. De richtingscoëfficiënt kan geïnterpreteerd worden naar analogie van een gewone richtingscoëfficiënt. Daarnaast presenteren we IRR of incidence rate ratio, of de kans op een eenheid toename in de afhankelijke variabele bij toename van de onafhankelijke variabele met een eenheid (Hilbe, 2011). Logistische regressieanalyses worden gebruikt voor de beantwoording van de onderzoeksvragen rond middelengebruik (gebruik van alcohol in de laatste maand, gebruik van hasj in de laatste maand en binge drinking ooit). Dit zijn dichotome afhankelijke variabelen en de logistische regressie is daar uitermate geschikt voor. We presenteren zowel de logistische richtingscoëfficiënt, die dient geïnterpreteerd te worden als de toename in het natuurlijk logaritme van de kans op de gebeurtenis (Pauwels, 2012). Daarnaast presenteren we de odds ratio (O.R.) die wel makkelijker te interpreteren is: het is de kans dat de gebeurtenis (alcoholgebruik in de laatste maand, binge drinking, hasj gebruik) toeneemt wanneer de onafhankelijke variabele met een eenheid toeneemt. Voor de schaalvariabelen moet de odds ratio geïnterpreteerd worden als de kans op de gebeurtenis wanneer de schaalvariabele met een standaardafwijking toeneemt. De odds ratio voor de categorische variabelen dienen steeds geïnterpreteerd te worden in relatie tot een referentiegroep, i.e. de groep met wie de gepresenteerde categorie vergeleken wordt. Presenteren we als variabele de categorie “jongens” dan zegt de odds ratio ons iets over de kans die geschat wordt bij jongens in vergelijking met meisjes. Lineaire maximum likelihood modellen worden gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden waar de intermediaire

mechanismen de afhankelijke variabelen zijn. De resultaten van deze analyses kunnen geïnterpreteerd worden zoals de meer gekende OLS-regressiemodellen (Pauwels, 2012)

7. Beschrijvende resultaten: religieuze affiliatie en subjectief belang van religie in de steekproef

Religieuze affiliatie naar immigratieachtergrond

Religie	Niet-Belgisch	Beide ouders Belgisch	Totaal
Geen specifieke affiliatie	19.8% (337)	46.7% (1277)	36.4% (1614)
Christendom	32.5% (553)	52.4% (1432)	44.7% (1985)
Islam	47.7% (812)	0.9% (2)5	18.9% (837)
Totaal	100.0% (1702)	100.0% (2734)	100.0% (4436)

1518.80 (df= 2; $p < 0.000$) en Cramers' $V = 0.58$ ($p < 0.000$)

Het merendeel van de jongeren in de steekproef rekt zich tot het Christelijke geloof (44.7%). Onder de Belgische jongeren is dit net iets meer dan de helft (52.4%) en onder de niet-Belgische jongeren is dit 32%. In totaal geeft 36.4% geen enkele religieuze affiliatie aan. Da is 46.7% onder de Belgische jongeren en 19.8% onder de niet-Belgische jongeren. Tot slot merken we dat bijna de helft van de niet-Belgen (47.7%) zich tot de Islam rekt, terwijl dat slechts 0.9% is bij de Belgische jongeren. Dat maakt dat in totaal 18.9% van de steekproefjongeren tot de islam behoort. We hebben geen verder onderscheid tussen Soennitische en Sjiitische strekkingen gemaakt omdat we merkten bij de afnames dat nagenoeg alle jongeren zich tot de Soennitische Islam rekenden. Het verband tussen religieuze affiliatie en immigratieachtergrond is samenvattend sterk en significant. De nominale correlatiecoëfficiënt Cramers' V bedraagt 0.58. Dit is behoorlijk sterk. Dat is uiteraard niet verwonderlijk in onze stedelijke context. Historische migratieprocessen zijn daarvoor verantwoordelijk.

Hoe belangrijk is religie?

Belangrijkheid van religie	Geen specifieke religieuze affiliatie	Christendom	Islam	Totaal
Niet belangrijk	99.2% (1564)	86.4% (1690)	19.9% (165)	78.4% (3419)
Belangrijk	0.8% (12)	13.6% (265)	80.1% (663)	21.6% (940)
Totaal	100.0% (1576)	100.0% (1955)	100.0% (828)	100.0% (4359)

Chi-kwadraat = 2153.126 (df = 2) $p < 0.000$ Phi = 0.70 ($p < 0.001$)

Vervolgens kijken we naar de mate waarin jongeren religie persoonlijk als belangrijk ervaren in hun leven. Toch nog 21.6% vindt religie belangrijk tot zeer belangrijk in het dagelijkse leven. Een overgrote meerderheid vindt dit eigenlijk niet: 78.4% van de steekproef vindt religie niet belangrijk, maar dat verschil is behoorlijk groot wanneer we jongeren die zich affilieren met het Christendom en de Islam met elkaar vergelijken.

8. Bivariate relaties tussen regelovertrading en middelengebruik en religieuze kenmerken

Regelovertradingen middelengebruik naar geslacht	N	Proportie/ Gemiddelde	
Binge drinking	Meisjes	2278	.26
	Jongens	2285	.28
	Totaal	4563	.27
Alcohol laatste maand	Meisjes	2294	.40
	Jongens	2252	.42
	Totaal	4546	.41
Hasjgebruik laatste maand***	Meisjes	2309	.05
	Jongens	2287	.08
	Totaal	4596	.06
Variatieschaal regelovertrading***	Meisjes	2370	.47
	Jongens	2375	.86
	Totaal	4745	.66

*** = $p < 0.000$

Hoe is het gesteld met het regelovertrading gedrag en middelengebruik van de Belgische jongeren in de vier steden? Voor binge drinking bedraagt de proportie 0.26 (=26%) voor meisjes en 0.28 voor jongens. De verschillen zijn niet eens significant. Dat is behoorlijk wat en noopt aan tot verder onderzoek. De proportie van jongeren die de laatste maand alcohol gedronken heeft, bedraagt 0.40 bij de meisjes en 0.42 bij de jongens. De verschillen zijn

evenmin significant. Hasjgebruik wordt alvast een pak minder gerapporteerd dan alcoholgebruik. Het gaat om een proportie van 0.05 bij de meisjes en 0.08 bij de jongens. De verschillen zijn statistisch significant. Tot slot presenteren we de variatieschaal voor wat betreft regelovertrading. Gemiddeld plegen meisjes 0.47 verschillende delicten het afgelopen maand en jongens hebben een gemiddelde van 0.86. Voor wie niet vertrouwd is met variatieschalen is het goed een opmerking hierover te maken: variatieschalen zeggen iets over versatiliteit of de mate waarin jongeren verschillende delicten pleegt. Deze maat is een vaak gehanteerde manier om zelf-gerapporteerde regelovertrading te bestuderen vanuit theorietoetsend oogpunt.

Regelovertrading en binge drinking naar religieuze affiliatie		N	Proportie/ Gemiddelde
Binge drinking***	Geen religieuze affiliatie	1567	.33
	Christendom	1919	.29
	Islam	800	.11
	Totaal	4286	.27
Alcohol laatste maand***	Geen religieuze affiliatie	1569	.51
	Christendom	1919	.47
	Islam	789	.10
	Totaal	4277	.42
Hasjgebruik laatste maand***	Geen religieuze affiliatie	1588	.10
	Christendom	1940	.05
	Islam	792	.03
	Totaal	4320	.06
Variatieschaal regelovertrading***	Geen religieuze affiliatie	1622	.75
	Christendom	1992	.57
	Islam	840	.65
	Totaal	4454	.65

*** = $p < 0.000$

Deze bivariate analyses geven ons reeds een eerste indruk voor wat betreft de verschillen in regelovertrading en binge drinking naar religieuze affiliatie. Eerst en vooral stellen we vast dat alle verbanden significant zijn. Het gaat om bivariate verbanden maar ze geven alvast een eerste indruk. Voor wat betreft binge drinking zien we dat jongeren die zich niet tot een religieuze affiliatie rekenen de hoogste proportie binge drinking halen (0.33), gevolgd door jongeren die zich tot het christendom rekenen (0.29) en moslim jongeren (0.11). Wanneer we kijken naar het alcoholgebruik in de afgelopen maand, stellen we een gelijkaardige trend vast:

de proportie bedraagt 0.51 in de groep die zich niet tot een religieuze affiliatie rekent, 0.47 voor de Christelijke jongeren en 0.10 voor de moslim jongeren. Bij hasjgebruik liggen de cijfers lager en opgedeeld naar religieuze affiliatie gaat het om 0.10 voor de niet-religieus geaffilieerde groep, 0.05 voor de christelijke jongeren en 0.03 voor de Islamitische jongeren. Tot slot bekijken we opnieuw de variatieschaal voor regelovertredend gedrag. Daar is het groepsgemiddelde het hoogst in de groep niet-religieus geaffilieerden, gevolgd door de Christelijke jongeren met een gemiddelde van 0.57 en de islamitische jongeren met een gemiddelde van 0.65. Een post-hoc analyse leert dat de verschillen tussen de niet-geaffilieerden en de Christelijke jongeren niet significant zijn. De Islamitische jongeren hebben de laagste gemiddelde score.

Belang van religie en regelovertreding		N	Mean
Binge drinking***	Religie niet belangrijk	2823	.32
	Religie belangrijk	1639	.18
	Totaal	4462	.27
Alcohol laatste maand***	Religie niet belangrijk	2834	.51
	Religie belangrijk	1611	.24
	Totaal	4445	.41
Hasjgebruik laatste maand***	Religie niet belangrijk	2860	.08
	Religie belangrijk	1634	.03
	Totaal	4494	.06
Variatieschaal regelovertreding	Religie niet belangrijk	2922	.68
	Religie belangrijk	1715	.64
	Totaal	4637	.67

*** = $p < 0.000$

De laatste beschrijvende analyse betreft het verband naar het belang van religie en regelovertreding. Opvallend is dat er geen significant verband bestaat voor wat betreft de variatieschaal regelovertreding maar wel significante verschillen bestaan voor wat betreft de drie metingen van middelengebruik. De proportie jongeren die binge drinking rapporteert bedraagt 0.32 in de groep die religie niet belangrijk vindt en 0.18 in de groep die religie wel belangrijk vindt. De proportie die de laatste maand alcohol gedronken heeft bedraagt 0.51 in de groep die religie niet belangrijk vindt en 0.24 in de groep die religie belangrijk vindt. Het hasjgebruik in de afgelopen maand is het grootst onder de groep die religie niet belangrijk vindt (proportie van 0.08), en lager in de groep die religie belangrijk vindt (proportie van 0.3).

Deze bevinding suggereert alvast dat er enige ondersteuning is voor de ascetische levenswijze hypothese. In de volgende paragrafen gaan we dit nader onderzoeken.

9. Bloksgewijze negatief-binomiaal regressiemodellen religieuze affiliatie, subjectieve beleving en regelovertreding

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
Parameter	B	O.R.	B	O.R.	B	O.R.	B	O.R.
Jongens	.607	1.835	.644	1.904	.474	1.606	.177	1.194
Beide ouders Belgisch	-.318	.727	-.246	.782	-.126	.881	-.088	.916
17jaar en ouder	1.058	2.881	.889	2.432	.578	1.782	.122	1.130
15-16 jaar	.940	2.559	.828	2.289	.626	1.871	.343	1.409
13-14jaar	.589	1.803	.499	1.646	.354	1.425	.170	1.185
Islam	-.173	.842	-.072	.931	-.077	.926	-.210	.811
Christendom	-.162	.850	-.144	.866	-.135	.874	-.098	.906
Belang van religie	-.117	.890	-.044	.957	-.038	.963	.020	1.020
Ouderlijke gehechtheid			-.334	.716	-.097	.908	.000	1.000
Ouderlijk toezicht					-.553	.575	-.323	.724
Moraliteit							-.522	.594
Lage zelfcontrole							.377	1.457

Noot: vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0.01$ of beter)

Uit deze bloksgewijze regressieanalyse blijken een aantal zaken, die ik hier kort bespreek, zonder te veel in technische termen te hervallen. Model 1 toont de impact van religieuze affiliatie en het subjectieve belang van religie op regelovertredend gedrag. We stellen vast dat enkel jongeren die zich vereenzelvigen met het Christendom significant minder delicten rapporteren dan niet-gelovigen. Jongeren die zich tot de Islam rekenen verschillen niet van niet-gelovige jongeren. Natuurlijk zegt dit niet alles. Men kan zich om culturele redenen vereenzelvigen met het Christendom of met de Islam. Daarom richten we de ogen op het kenmerk belang van religie. Hoe sterker het belang van religie in iemands leven, hoe kleiner

het aantal delicten dat men rapporteert. Het effect is reëel, statistisch significant onder controle van de overige demografische achtergrondkenmerken, maar de effectgrootte valt nogal tegen.

In model twee wordt nagegaan of de statistische effecten van religieuze affiliatie en het belang van religie stand houden wanneer we controleren voor de ouderlijke gehechtheid, i.e. de emotionele band tussen ouders en hun kinderen. Wanneer we hiermee rekening houden, verdwijnen de effecten van de religieuze variabelen, met uitzondering van de identificatie met het Christendom. De bestaande verschillen die we eerder observeerden kunnen dus toegeschreven worden aan de ouderlijke gehechtheid. We gaan in een aantal bijkomende modellen verder op zoek naar de verschillen.

10. Religieuze affiliatie, subjectieve beleving en alcoholgebruik laatste maand

Onafhankelijke variabelen	Model 1		Model 2		Model 3	
	B	O.R.	B	O.R.	B	O.R.
Jongens	.073	1.076	-.058	.944	-.252	.777
Belgische achtergrond	.047	1.048	.228	1.256	.281	1.325
13-14jaar	1.017	2.766	.869	2.386	.764	2.147
15-16 jaar	2.109	8.238	1.935	6.927	1.821	6.179
17jaar en ouder	2.402	11.048	2.204	9.060	1.949	7.022
Christelijk	.147	1.159	.201	1.223	.238	1.269
Islam	-1.885	.152	-1.850	.157	-2.074	.126
Belang van religie	-.325	.722	-.290	.749	-.240	.787
Ouderlijke gehechtheid			-.088	.915	.001	1.001
Ouderlijk toezicht			-.514	.598	-.330	.719
Lage zelfcontrole					.357	1.429
Moraliteit					-.355	.701
Nagelkerke pseudo-determinatiecoëfficiënt	27.7%		32.8%		36.9%	

Noot: vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0.01$ of beter)

De hierboven gepresenteerde analyse laat het verband zien tussen de onafhankelijke variabelen en zelf-gerapporteerde frequentie van alcohol (laatste maand). We bespreken drie modellen. Het eerste model houdt enkel rekening met de achtergrondkenmerken en de religieuze variabelen: de religieuze affiliatie en het belang van religie. Het tweede model houdt rekening met informele controlemechanismen en het derde model voegt de elementen

van de menselijke moraliteit toe. We beginnen met de bespreking van model één. Geslacht heeft in deze multivariate analyse geen onafhankelijk significant effect. Leeftijd heeft daarentegen wel een duidelijk effect: de oudere leeftijdsgroepen hebben een significant hogere kans om alcoholgebruik te rapporteren dan de jongere leeftijdsgroepen. Immigratieachtergrond heeft geen significant effect. Vervolgens komen we bij religieuze affiliatie aan. De referentiegroep is hier de groep die zich niet tot een religieuze affiliatie rekent. Hier valt sterk op, wat geen verassing zal zijn, dat met name wie zich tot de Islam rekent een significant lagere kans heeft op zelf-gerapporteerd alcoholgebruik dan de groep die zich niet tot een religieuze groep rekent. Jongeren die zich tot de christelijke traditie rekenen rapporteren niet significant meer alcoholgebruik dan jongeren die niet tot een specifieke religieuze affiliatie behoren. De subjectieve beleving van religie lijkt wel een remmend effect te hebben op zelf-gerapporteerd alcoholgebruik. Dit remmende effect observeerden we niet bij regelvertreding.

In model twee worden informele controleprocessen toegevoegd. Wat blijkt hier nu uit? Het statistische verband tussen leeftijd en zelf-gerapporteerd alcoholgebruik wordt zwakker wanneer rekening gehouden wordt met deze bindingsmechanismen. Wanneer echter met bindingsmechanismen wordt rekening gehouden, wordt het verband tussen geslacht en alcoholgebruik opnieuw significant en heeft het behoren tot de christelijke traditie een weliswaar verwaarloosbaar klein maar toch significant effect. Dat geldt ook voor de immigratieachtergrond. Wanneer bindingsmechanismen in rekening worden gebracht, dan blijkt dat Belgen een hogere kans hebben om alcoholgebruik te rapporteren. Hieruit blijkt nogmaals het belang van bindingen. Wat betreft religieuze affiliatie, zien we dat de groep die zich tot de Islam rekent nog steeds een serieus lagere kans heeft om alcoholgebruik te rapporteren. Het remmende effect van het belang van religie blijft bestaan onder controle van bindingsmechanismen, maar het effect van ouderlijk toezicht is weliswaar sterker dan het effect van het belang van religie.

In model drie worden enkele belangrijke hoofdcomponenten van het morele complex toegevoegd. Dit zijn de belangrijkste causale mechanismen. Dat verandert niks aan het effect van religieuze affiliatie (Islam) en de subjectieve beleving van religie, maar zorgt er wel voor dat de effecten van bindingsmechanismen verzwakken. Dit is conform het geïntegreerd model van waaruit werd vertrokken. Informele controlemechanismen hebben een effect op allerhande vormen van regelvertreding via hun effect op het morele kompas.

11. Religieuze affiliatie, subjectieve beleving van geloof en binge drinking

Onafhankelijke variabelen	Model 1		Model 2		Model 3	
	B	O.R.	B	O.R.	B	O.R.
Jongens	.093	1.097	-.085	.918	-.328	.721
Belgische achtergrond	-.098	.906	.101	1.107	.156	1.169
13-14jaar	.896	2.449	.705	2.024	.579	1.784
15-16 jaar	1.941	6.965	1.732	5.650	1.584	4.874
17jaar en ouder	2.524	12.477	2.309	10.062	1.997	7.366
Christelijk	.037	1.038	.080	1.084	.137	1.147
Islam	-1.350	.259	-1.319	.267	-1.532	.216
Belang van religie	-.198	.821	-.161	.852	-.102	.903
Ouderlijke gehechtheid			-.008	.992	.089	1.093
Ouderlijk toezicht			-.625	.535	-.425	.654
Lage zelfcontrole					.376	1.456
Moraliteit					-.436	.647
Nagelkerke pseudo-determinatiecoëfficiënt	17.9%		25.9%		31.5%	

Noot: vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0.01$ of beter)

De analyses die hier gepresenteerd worden, volgen hetzelfde schema als de analyses die in de vorige paragraaf werden gepresenteerd. Model één bevat enkel demografische controlevariabelen (geslacht, achtergrond, leeftijd) en de twee religieuze kenmerken, met name religieuze affiliatie en de subjectieve beleving van het persoonlijke belang van religie in iemands leven. Opvallend is dat deze multivariate analyse geen significant effect laat zien van leeftijd (dat was evenmin zo in de bivariate analyse), ook niet van immigratieachtergrond versus Belgische achtergrond. Wat ons eigenlijk interesseert, zijn de effecten van de religieuze kenmerken. We kunnen enkel vaststellen dat jongeren die zich met het christendom identificeren niet significant minder binge drinking rapporteren dan jongeren die zich tot geen enkele religieuze groep categoriseerden. Wel is het zo dat jongeren die zich met de Islam identificeerden significant minder binge drinking rapporteren dan de overige twee groepen. Dat bleek uit een post-hoc analyse die we afzonderlijk uitvoerden. Het eerste model “verklaart” 17.9% van de individuele verschillen in zelf-gerapporteerd binge drinking.

In het tweede model voegen we de socialisatievariabelen toe en daaruit blijkt dat niet de ouderlijke gehechtheid, maar vooral het ouderlijk toezicht (ouders die weten waar hun kinderen uithangen, wat ze doen, enz.) van belang is. Het effect van ouderlijk toezicht is veel sterker dan het effect van de religieuze variabelen, maar hun effect blijft bestaan. Er is in dit

geval geen sprake van een schijnverband. Het effect kan geïnterpreteerd worden vanuit de ascetische levensstijlhypothese. We doen nog geen uitspraken over de morele gemeenschapshypothese, want om die hypothese echt te toetsen moeten we kijken naar de invloed van de religieuze variabelen op het morele kompas. Het tweede model verklaart 25.9% van de individuele verschillen in zelf-gerapporteerd binge drinking.

Wanneer in het derde statistische model de twee belangrijke dimensies van het moreel kompas (cfr de criminologische literatuur) worden geïntroduceerd, dan verdwijnt alvast het effect van de subjectieve dimensie van geloof volledig. Het effect van de zelfidentificatie met de Islam blijft echter wel bestaan. Het derde model verklaart 31.5% van de individuele verschillen in zelf-gerapporteerd binge drinking.

12. Religieuze affiliatie, subjectieve beleving en hasjgebruik laatste maand

Onafhankelijke variabelen	Model 1		Model 2		Model 3	
	B	O.R.	B	O.R.	B	O.R.
Jongens	.464	1.591	.320	1.377	-.023	.978
Belgische achtergrond	-.529	.589	-.342	.711	-.327	.721
13-14jaar	1.608	4.994	1.344	3.834	1.209	3.352
15-16 jaar	3.417	30.477	3.148	23.281	2.960	19.296
17jaar en ouder	4.230	68.699	3.890	48.924	3.432	30.934
Christelijk	-.367	.693	-.402	.669	-.360	.698
Islam	-1.059	.347	-1.089	.337	-1.362	.256
Belang van religie	-.409	.664	-.300	.741	-.207	.813
Ouderlijke gehechtheid			-.150	.861	-.054	.947
Ouderlijk toezicht			-.601	.548	-.297	.743
Lage zelfcontrole					.534	1.705
Moraliteit					-.653	.520
Nagelkerke pseudo-determinatiecoëfficiënt	20.6%		27.9%		36.4%	

Noot: vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0.01$ of beter)

De hierboven gepresenteerde analyse laat het verband zien tussen de onafhankelijke variabelen en zelf-gerapporteerde frequentie van hasj (laatste maand). We bespreken drie modellen. Het eerste model houdt enkel rekening met de achtergrondkenmerken en de religieuze variabelen: de religieuze affiliatie en het belang van religie. Het tweede model

houdt rekening met informele controlemechanismen en het derde model voegt de elementen van de menselijke moraliteit toe. We beginnen met de bespreking van model één.

Uit model één blijkt een duidelijk effect van geslacht (jongens), immigratieachtergrond (niet-Belgische jongeren) leeftijd. Jongens, niet-Belgen en jongeren in de oudere leeftijdscategorieën hebben een hogere kans op het rapporteren van hasjgebruik. De religieuze variabelen hebben beiden een remmend effect. Wie zich tot het Christendom rekent en wie zich tot de Islam rekent heeft een lagere kans dan wie zich tot geen enkele religieuze groep rekent om hasjgebruik te rapporteren. Deze effecten zijn opvallend en de bevindingen suggereren nu reeds de complexiteit van het verband tussen religie en regelovertreding. Wanneer het gaat om delinquentie, heeft het behoren tot een religieuze groep nauwelijks een beschermend effect, maar wanneer het gaat over middelengebruik, dan is dat wel het geval.

We richten ons nu tot model twee, waar we simultaan rekening houden met de effecten van de informele controlemechanismen. Hieruit blijkt het belang van bindingen. Het effect van religieuze affiliatie en het belang van religie blijft bestaan en verandert nauwelijks. Het effect van ouderlijk toezicht is bijzonder sterk, sterker dan het effect van het belang van religie. Bindingsmechanismen kunnen echter het statistische verband tussen de religieuze variabelen en zelf-gerapporteerd hasjgebruik niet verklaren.

We kijken wat er gebeurt wanneer we in het derde en laatste statistische model de morele variabelen toevoegen. Hier zijn enkele interessante vaststellingen te doen. De dimensies van ons moreel complex kunnen de effecten van geslacht en immigratieachtergrond volledig weg verklaren. Het effect van leeftijd blijft evenwel bestaan. Het effect van de subjectieve component van religie is ook volledig verdwenen wanneer rekening gehouden wordt met het morele complex. Echter, zelfs wanneer we rekening houden met moraliteit en zelfcontrole blijven jongeren die zich tot de Islam rekenen een significant lagere kans hebben om hasjgebruik te rapporteren.

13. Regressieanalyses van intermediaire processen op religieuze affiliatie, belangrijkheid van geloof

	Moraliteit	Lage Zelfcontrole	Ouderlijk toezicht	Ouderlijke gehechtheid
Parameter	B	B	B	B
Jongens (ref: meisjes)	-.447	.275	-.288	.019
Belgisch (ref: niet-Belgisch)	.134	-.120	.217	.209
17+ (ref: 12 jaar of jonger)	-.777	.485	-.457	-.473
15-16	-.499	.295	-.345	-.313
13-14	-.279	.241	-.227	-.202
Islam (ref: niet-gelovig)	-.075	.133	.106	.240
Christendom	.064	-.043	.021	.070
Belang van religie	.060	-.088	.011	.188
Ouderlijke gehechtheid	.267	-.194	.376	--
Deviance	3190.613	3667.09	3877.65	3848.01
Determinatiecoëfficiënt	18.6%	8.3%	19.2%	5.7%

Noot: vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0.01$ of beter)

In deze reeks van regressiemodellen trachten we tenslotte zicht te krijgen op eventuele andere invloeden van de religieuze kenmerken. De analyses in de vorige paragrafen hebben ons wijselijk geleerd dat de invloed van de subjectieve component verdween wanneer met andere kenmerken uit ons geïntegreerd model rekening gehouden werd. Het is uiteraard mogelijk dat religieuze variabelen een aantal rechtstreekse invloeden hebben op de overige onafhankelijke variabelen uit het geïntegreerd theoretisch model dat we hebben gepresenteerd. Dat onderzoeken we nu. Het is goed op te merken dat de effecten die we hier bestuderen opnieuw

netto-effecten zijn. Dit betekent gewoon dat het effect van elke variabele dient geïnterpreteerd te worden als het effect van de variabele, controlerend voor de overige variabelen uit het model. Achtereenvolgens gaan we op zoek naar het effect van de religieuze variabelen op de moraal, op zelfcontrole, op ouderlijk toezicht en op ouderlijke gehechtheid.

Beginnen doen we met het kenmerk moraal. De coëfficiënten van de schaalvariabelen zijn gestandaardiseerd dus we kunnen hun effecten vergelijken. De resultaten zijn zeer interessant en geven voeding aan een aantal belangrijke discussies. Zo blijkt dat het effect van religieuze affiliatie onbestaande is en dat het belang van religie gewoon verwaarloosbaar is. Een gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt van 0.06 heeft geen enkele inhoudelijke betekenis, zelfs al is deze significant. De ouderlijke gehechtheid is daarentegen wel een sterke predictor voor de moraliteit. Dat sociale bindingen tussen ouders en hun kinderen een belangrijke voedingsbodem zijn voor de acceptatie van de normen en waarden in de samenleving is een steeds terugkerend thema in diverse socialisatietheorieën en wordt ook ondersteund door de bevindingen uit de cognitieve neuroscience (Verplaetse, 2008). Hoewel we voorzichtig moeten zijn met de interpretatie ervan omdat geen rekening werd gehouden met genetische kwetsbaarheden, is het wel duidelijk dat de moraal niet van de religieuze affiliatie afkomstig is. Dat de moraal niet van een geloof in God komt, is al eerder betoogd en empirisch onderzocht en hier nog eens herbevestigd (Dawkins, 2006). Het effect van religieuze affiliatie op middelengebruik loopt dus zeker niet via de moraal. Hetzelfde kan gezegd worden van het effect van religieuze affiliatie op zelfcontrole. Er is een remmend effect dat te klein is om erkend te worden als inhoudelijk relevant. Ouderlijk toezicht verschilt ook niet significant naar religieuze affiliatie en naar de relatieve belangrijkheid van geloof. Als er een link is tussen religieuze affiliatie en het belang van religie dan suggereert onze analyse dat dit effect verloopt via de ouderlijke gehechtheid. Jongeren die zich tot de islam rekenen rapporteren gemiddeld sterkere ouderlijke bindingen dan jongeren die zich niet tot een religieuze groep rekenen, terwijl jongeren die zich tot het Christendom rekenen gemiddeld niet significant hogere scores op de ouderlijke gehechtheid hebben.

14. Discussie en besluit

We hebben met deze studie een thema empirisch bestudeerd dat in de Belgische context minder frequent wordt geanalyseerd. De resultaten laten een gediversifieerd beeld zien met betrekking tot de rol van religieuze affiliatie en de subjectieve belangrijkheid van religie. Het is net die diversiteit die zo interessant is omdat de discussies over de impact van religie op

regelovertreding soms zo ongenueanceerd verloopt. Ongenuanceerde discussies zorgen ervoor dat er polarisering ontstaat en maken de dialoog tussen religieuze groeperingen onmogelijk. Voor een organisatie als de politie is genuanceerde kennis over de relatie tussen religie en criminaliteit noodzakelijk. Een deel van het preventieve politiewerk bestaat immers uit het bruggen slaan tussen gemeenschappen.

We vatten de resultaten met betrekking tot religie en regelovertreding van jongeren in deze studie als volgt samen: religieuze affiliatie en het belang van religie (de subjectieve component) zijn nauwelijks *rechtstreeks* verbonden met regelovertredend gedrag van jongeren, maar wel heel sterk met zelf-gerapporteerd alcoholgebruik en hasj gebruik. Volgens de “morele gemeenschapshypothese” zou een morele gemeenschap moeten zorgen voor moreel gedrag en moreel verwerpen van delinquentie. Het lijkt ons dat deze hypothese onderuit gehaald wordt door de vaststelling dat de effecten vrijwel afwezig zijn met betrekking tot de algemene variatieschaal van regelovertredend gedrag. Er is bovendien ook nauwelijks een effect op het morele kompas (moraliteit en zelfcontrole). Er werden echter duidelijke verbanden tussen religie en alcoholgebruik (gebruik in de afgelopen maand en binge drinking) en hasj teruggevonden. Dat suggereert dat er sprake is van ondersteuning voor de “*ascetische leefstijl hypothese*”. De ascetische leefstijlhypothese bevestigt het belang van religie voor wat betreft middelengebruik en niet voor algemene jeugddelinquentie. Dat is enigszins opmerkelijk want de religies verbieden regelovertreding (denk maar aan de tien geboden).

Het onderscheid tussen ascetische en seculiere deviantie lijkt zinvol om de relatie tussen jeugddelinquentie en religie te begrijpen. In de V.S. wordt gedebatteerd over het nut om religieuze counseling te betrekken bij het begeleiden van drug-gebruikende gedetineerden in de weg terug naar de samenleving (Johnson, 2004). Dat een nieuwe zingeving individuen een houvast kan bieden het middelengebruik vaarwel te zeggen, is wellicht juist. Voor sommigen kan religie een dergelijke zingeving zijn, maar ook seculiere zingevende motieven kunnen dit effect bereiken. Hier speelt de context ongetwijfeld een grote rol. De Amerikaanse samenleving is een pak religieuzer dan de Belgische. Daarom is het niet zeker of dit in de Belgische context zou werken met de betrekking tot de aanpak van middelengebruik.

De ascetische leefstijlhypothese doet vragen rijzen voor toekomstig onderzoek. Als religie enkel sterk verbonden is met bepaalde voorschriften die specifiek zijn aan de religieuze overtuiging zelf, dan ligt daar wellicht de sleutel tot het begrijpen van de reden waarom religie zowel positieve als negatieve en desastreuze effecten kan hebben. Afhankelijk van de

geloofsovertuiging kan het begrip ascetisch en leefstijl anders ingevuld worden. Religie is dus zoals alle andere geloofssystemen niet onschuldig.

Deze studie heeft mij in elk geval niet overtuigd van sterke heilzame effecten op seculiere regelovertreiding: de kenmerken uit de geïntegreerde theorie doen het veel beter, en dan zijn de beide componenten van het moreel kompas nog het belangrijkste. Ons moreel kompas heeft zich doorheen de geschiedenis en zelfs evolutie ontwikkeld (Elias, 1939; Pinker 2011). Hiermee bevestigt deze studie de nuleffecten van Hirschi en Stark (1969). Studies die overigens positieve effecten laten zien, lijken tevreden te zijn met het feit dat er een statistisch effect bestaat, maar zijn misschien wat onkritisch over de sterkte van het effect. Om te spreken van sterke effecten, moeten de statistische coëfficiënten toch sterker zijn dan de overige in het model opgenomen variabelen. En als we "*Ockham's razor*" of het "*sparzaamheidsprincipe*" toepassen dan hebben we religie al helemaal niet nodig om de mensen van regelovertreiding te doen afzien. In elk geval moeten we de opmerking van Stark (1996) in acht nemen dat de context speelt en dat vooral met betrekking tot religie niet kan verwacht worden dat het effect overall even sterk is. Sociale steun zoals de ouderlijke gehechtheid en sociale controle zoals het toezicht thuis zijn een pak belangrijker en geven vorm aan het moreel kompas en op die manier kunnen zij mechanismen triggeren die jongeren naar middelengebruik doen grijpen of die hen regelovertreiding als alternatief doen zien. Er is weliswaar een relevant effect gevonden, met name het effect van de religieuze variabelen op ouderlijke gehechtheid. Wie tot een religieuze gemeenschap behoort rapporteert een betere band met de ouders, hetgeen mogelijks als een gevolg van de klemtoon van religie op het belang van het gezin kan worden geïnterpreteerd. Maar dat betekent dat het effect van religie wel heel erg indirect is. Dat is de voorzichtige conclusie die we trekken met betrekking tot seculiere jeugdige regelovertreiding.

Deze studie heeft natuurlijk een aantal belangrijke beperkingen, die we dienen te vermelden. Studies dienen van elkaar te leren en te trachten rekening te houden met de "*do's en don'ts*" van vorige studies. Vooreerst is dit geen nationaal representatieve steekproef, maar een studie in vier steden en representatief voor de scholen in die steden. Dit is belangrijk te vermelden omdat de beschrijvende resultaten niet zo maar kunnen beschouwd worden als correcte weergaves van prevalenties in de bevolking. Gegeven de grootte en diversiteit van de steekproef (en scholen) is het wellicht zo dat de effecten van de kenmerken op regelovertreiding en zelf-gerapporteerd middelengebruik minder beïnvloed werden door de steekproef, er is immers een zeer grote diversiteit nagestreefd en bekomen. Het betreft een

cross-sectionele studie en dat is niet het meest ideale design om oorzaak-gevolg relaties te trekken. Longitudinaal onderzoek zou een meerwaarde kunnen betekenen voor het begrijpen van de invloed van religieuze kenmerken op de morele ontwikkeling van de persoon.

Een belangrijke beperking in deze studie is eveneens het feit dat ze zich beperkt tot seculiere en ascetische deviantie, oftewel doorsnee jeugddelinquentie (van vechten tot eigendomsdelicten). De vraag die op dit moment speelt is welke de rol is van religie bij politiek en religieus gemotiveerd geweld. Deze vraag verdient aandacht in afzonderlijke studies, die ook veel te weinig gebeuren in België.

Referenties

Bartowski, J. P., Xu, X. & Levin, M. L. (2008). Religion and Child Development: Evidence from the Early Childhood Longitudinal Study. *Social Science Research*, 37: 18-36.

Biddle, J. (2013). *Re-assessing the relationship between religion and juvenile delinquency*. Unpublished Doctoral Dissertation. Newark: New Jersey: Rutgers, State University of New Jersey. Cochran, J. K. (1992). The effects of religiosity on adolescent self-reported frequency of drug and alcohol use. *Journal of Drug Issues*, 22(1), 91-104.

Boudry, M. (2015). *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*. Pelckmans.

Boutellier, H. (2015). Het seculiere experiment. *Hoe we van God los gingen samenleven*. Den Haag: Boom Filosofie.

Cochran, J., Akers, R. (1989). Beyond Hellfire: An Exploration of the Variable Effects of Religiosity on Adolescent Marijuana and Alcohol Use. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 26: 198–225.

Cochran, J., Wood, P., Arneklev, B. (1994). Is the Religiosity-Delinquency Relationship Spurious? *Journal of Research in Crime and Delinquency* 3: 92–123.

Dawkins, R. (2013). *God als misvatting*. Nieuw Amsterdam.

Elias, N. (1939). The history of manners: The civilization process (Vol. 1, E. Jephcott, Trans.). *New York: Pantheon*.

- Francis, L. J. (1997). The Impact of Personality and Religion on Attitude towards Substance Use among 13-15 Year Olds. *Drug and Alcohol Dependence* 44, 95-103.
- Gavray, C. (2015). *Technical Report of the ISRD3 Study in Wallonia*. Unpublished technical Report for the ISRD-Steering Committee.
- Ghandour, L. A., Karam, E. G., & Maalouf, W. E. (2009). Lifetime Alcohol Use, Abuse and Dependence among University Students in Lebanon: Exploring the Role of Religiosity in Different Religious Faiths. *Addiction* 104, 940-948.
- Hilbe, J. M. (2011). *Negative binomial regression*. Cambridge University Press.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Transaction publishers.
- Hirschi, T., Stark, R. (1969). Hellfire and Delinquency. *Social Problems* 17: 202–213.
- Hooghe, M., Quintelier, E., & Reeskens, T. (2006). Kerkpraktijk in Vlaanderen. *ethische perspectieven*, 16(2), 113-123.
- Johnson, B. R., Jang, S. J., Larson, D. B., & De Li, S. (2001). Does adolescent religious commitment matter? A reexamination of the effects of religiosity on delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (1): 22-44.
- Johnson, B. R., De Li, S., Larson, D. B., & McCullough, M. (2000). A Systematic Review of the Religiosity and Delinquency Literature A Research Note. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16(1): 32-52.
- Johnson, B. R. (2004). Religious programs and recidivism among former inmates in prison fellowship programs: A long-term follow-up study. *Justice Quarterly*, 21(2), 329-354.
- Johnson, B. R., Jang, S. J., De Li, S., & Larson, D. (2000). The ‘invisible institution’ and Black youth crime: The church as an agency of local social control. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (4): 479-498.
- Johnson, B. R., & Jang, S. J. (2011). Crime and religion: Assessing the role of the faith factor. In *Contemporary issues in criminological theory and research: The role of social institution: Papers from the American Society of Criminology 2010 Conference* (pp. 117-50).

- Kliewer, W., & Murrelle, L. (2007). Risk and protective factors for adolescent substance use: Findings from a study in selected Central American countries. *Journal of Adolescent Health*, 40, 448-455.
- Kovacs, E., Piko, B. F. & Fitzpatrick, K.M. (2011) Religiosity as a Protective Factor against Substance Use among Hungarian High School Students. *Substance Use & Misuse* 46.
- Marshall, I. H., & Enzmann, D. (2012). Methodology and design of the ISRD-2 study. In: Junger-Tas, J., Marshall, I. H., Enzmann, D., Killias, M., Steketee, M., & Gruszczynska, B (Eds). *The many faces of youth crime* (pp. 21-65). Springer New York.
- Miller, L., Davies, M., & Greenwald, S. (2000). Religiosity and Substance Use and Abuse among Adolescents in the National Comorbidity Survey. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39: 1190-1197.
- Nye, F. I. (1958). *Family relationships and delinquent behavior*. New York: Wiley.
- Oetting, E. R., & Donnermeyer, J. F. (1998). Primary socialization theory: The etiology of drug use and deviance. I. *Substance use & misuse*, 33(4), 995-1026.
- Oetting, E. R., Deffenbacher, J. L., & Donnermeyer, J. F. (1998). Primary socialization theory: The role played by personal traits in the etiology of drug use and deviance. II. *Substance Use & Misuse*, 33(6), 1337-1366.
- Pauwels, L. (2012). *Toegepaste statistiek met SPSS voor criminologen*. Antwerpen: Maklu.
- Pauwels, L., Hardyns, W. (2016). *Problematic Youth Group Involvement as Situated Choice; Testing an integrated Conditions-Controls-Exposure Model*. The Hague: Eleven.
- Pauwels, L. J., & Svensson, R. (2013). Violent youth group involvement, self-reported offending and victimisation: An empirical assessment of an integrated informal control/lifestyle model. *European journal on criminal policy and research*, 19(4), 369-386.
- Pauwels, L. (2016). Geweld op school als handelingsalternatief? Een partiële toets van het perceptiekeuzep proces uit de situationele actietheorie, *Tijdschrift voor Criminologie* (58) 1, 8-27.
- Pauwels, L., Vettenburg, N., Pleysier, S. (2015). *Technical Report of the ISRD-3 study in Flanders*.

- Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature: Why violence has declined*. New York: Viking.
- Stark, R. (1996). Religion as context: Hellfire and delinquency one more time. *Sociology of religion*, 57(2), 163-173.
- Van der Meer Sanchez, Z., Oliveira, L. G., & Nappo, S. A. (2008). Religiosity as a Protective Factor against the Use of Drugs. *Substance Use & Misuse*, 43, 1476-1486.
- Verhofstadt, D. (2013). *Atheïsme als basis voor de moraal*. Houtekiet.
- Vermeersch, E. (2016). *Over God*. Uitgeverij Vrijdag.
- Verplaetse, J. (2008). *Het morele instinct: over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Uitgeverij Nieuwezijds.
- Wallace, J. M., Yamaguchi, R., Bachman, J. G., O'Malley, P. M., Schulenberg, J. E., & Johnston, L. D. (2007). Erratum: Religiosity and Adolescent Substance Use: The Role of Individual and Contextual Influences. *Social problems*, 54(3), 395-397.
- Welch, M. R., Tittle, C. R., Petee, T. (1991). Religion and Deviance Among Adult Catholics: A Test of the 'Moral Communities' Hypothesis. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30: 159–172.
- Wikström, P. O. H., Oberwittler, D., Treiber, K., & Hardie, B. (2012). *Breaking rules: The social and situational dynamics of young people's urban crime*. OUP: Oxford.